

ДЖЕРЕЛА ПРО ПАМ'ЯТКООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У II-Й ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Негативне ставлення до релігійних інституцій різних конфесій в радянські часи зумовило відсутність узагальнюючих досліджень про такий напрям діяльності Російської православної церкви як становлення краєзнавства та охорони історико-культурних пам'яток, зокрема на землях Правобережної України. Цей процес набув особливого розвитку в II половині XIX ст. – на початку XX ст., в період українського національного відродження. Доступність для вихідців із народних низів церковної освіти, перебування священослужителів в середовищі народу викликало інтерес до історичного минулого краю, який був пов'язаний із збереженням храмів та інших історико-культурних пам'яток. Ці прагнення збігалися з позицією російської влади, яка з метою поширення своїх прав на володіння Правобережною Україною 1850 р. доручила Київській духовній академії, Подільській та Волинській православним духовним семінаріям розпочати історико-статистичний опис церков і парафій відповідних епархій, у якому не було б місця польській історії, а також всіляко «стримували натиск польсько-католицьких думок».¹ Однак, з цієї проблеми зібрано значний фактичний матеріал, що створює можливості для дослідження цього сегменту вітчизняної історії, яка розпочалася лише в незалежній Україні. Окремих аспектів пам'яткоохоронної діяльності РПЦ на Правобережжі в зазначений період торкалися у своїх монографіях Л.В. Баженов, С.В. Гаврилюк, С.З. Заремба, Ю.С. Земський, О.М. Кошель, П.Я. Слободянюк, С.І. Желюк.²

Проте нині відсутні узагальнюючі праці, які б докладно висвітлювали історію пам'яткоохоронної діяльності Російської православної церкви.

У даній статті автор ставить за мету охарактеризувати та систематизувати джерела з проблеми пам'яткоохоронної діяльності РПЦ на Правобережній Україні у II половині XIX ст. – на початку XX ст.

Серед друкованих джерел насамперед відзначимо збірник документів «Сохранение памятников церковной старины в России ХУІІІ – нач. ХХ вв.»³ У ньому вміщені відомості про удосконалення способів зберігання при церквах та монастирях церковної старовини та бібліотек, указ Синоду про порядок збереження церковного майна при монастирях та церквах, витяг із будівельного статуту про порядок охорони та утримання пам'яток старовини, документи про порядок проведення ремонтів пам'яток давнини, які знаходились у віданні епархіального керівництва, витяг із статуту Церковно-археологічного товариства та музею при Київській духовній академії та інші.

Окрему групу складають публікації церковних інституцій, які займалися пам'яткоохоронною діяльністю. До них, зокрема, належить Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, яке спочатку називалося Церковно-археологічна комісія і було започатковане в 1872 р. при Київській духовній академії. З часом її перейменували в Церковно-археологічне товариство, у 1901 р. – у Київське церковно-історичне та археологічне товариство. Опубліковані джерела містять установчі та звітні документи товариства. Протягом існуючого періоду товариства були затверджені три редакції його статуту. Кожен з статутів декларував аспекти пам'яткоохоронної роботи, а саме: перший статут, прийнятий у 1872 р., наголошував на музейництві⁴, другий, – затверджений у 1881 р., – пріоритетним завданням Товариства вважав археологічну справу⁵, а третій – у 1901 р. засвідчив одним із головних завдань членів товариства збирання, обстеження та збереження пам'яток церковної старовини.⁶

Товариство і музей знаходилися під патронатом Київського митрополита. Товариство було відносно великим, і число його членів постійно зростало. Якщо в 1873 році до його складу входило 70 членів, то в 1888 році їх вже налічувалось 171. Саме це дозволило Товариству розширювати коло своєї діяльності.

У річних звітах Київського Церковно-історичного та археологічного товариства подекуди наводилися відомості про здійснення його членами пам'яткоохоронних заходів. На шпальтах часопису «Труды Киевской духовной академии» вони друкувалися протягом 1874-1916 рр. і видавалися окремими брошурами. У них містилася інформація про надходження нових експонатів до церковно-археологічного музею, результати археологічних досліджень тощо.

У щомісячнику «Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии» більш поглиблено висвітлювалася пам'яткоохоронна діяльність Церковно-історичного та археологічного товариства. Вони повідомляли про зміст найцікавіших рефератів, які читалися на засіданнях Товариства. Із значними подробицями описувалися надходження до музею (особливо

.....
найцінніші). Цей часопис виходив з 1875 по 1895 рр.

Результативність науково-пошукової роботи, звіти, повідомлення, доповіді, реферати, товариство публікувало в журналі «Труды Киевской духовной академии», який видавався в 1869-1917 рр. З 1880 року на шпальтах цього видання з'явилась спеціальна рубрика «Заняття товариства», що висвітлювала його діяльність. Іноді окремими виданнями виходили звіти, доповіді, реферати та повідомлення⁷.

У 1883 році Церковно-історичним та археологічним товариством було започатковано власний часопис – «Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской духовной академии», в ньому друкувалися найцікавіші дослідження пам'яток церковної давнини членами Товариства, опис експонатів Церковно-археологічного музею. З 1899 р. до 1916 р. було здійснено 14 випусків⁸.

У Подільській єпархії принципи, мета діяльності та завдання Комітету для церковно-історичного і статистичного опису єпархії, згодом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та Подільського церковного історико-археологічного товариства, докладно відображено у редакціях статутів 1865, 1894 та 1903 рр. Слід відзначити, що в останніх редакціях, окрім головної мети (підготовка і видання загального історико-статистичного опису Подільської єпархії), наголошувалося на завданні охорони від нищення цінних пам'яток церковної старовини і народного життя⁹.

Іншу групу друкованих джерел, що висвітлюють пам'яткоохоронну діяльність Російської православної церкви, складають церковні видання – єпархіальні відомості. На Правобережній Україні діяли Київська, Подільська та Волинська єпархії. Саме ці видання висвітлюють проблему охорони пам'яток в II половині XIX – на початку XX ст. Досить часто автори опублікованих матеріалів у цих періодичних виданнях були безпосередніми учасниками пам'яткоохоронних заходів.

У єпархіальних відомостях існували рубрики, зміст яких дозволяє простежити розвиток традиційних акцій, що відображалися на охороні пам'яток старовини. Так упродовж тривалого часу публікувалися розпорядження єпархіального керівництва про надання дозволів церковним общинам та священикам проводити ремонти, підтримку, відновлення храмових приміщень, частина яких була пам'ятками архітектури, подяки окремим священослужителям за належну підтримку, турботу та опіку над будівлями монастирів і церков. Містилися статистичні матеріали про кількість відремонтованих храмів; відомості про суми, пожертвовані на їх ремонт; матеріали про пам'яткоохоронну діяльність церковно-приходських установ, церковних братств, запрошення до пожертвувань тощо.

Так у «Киевских епархиальных ведомостях» вміщено матеріали про церковно-будівничу справу в західних губерніях, відомості про створення церковно-приходських установ, про статут братства при кафедральному соборі м. Кам'янець-Подільський¹⁰ тощо.

На шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей», окрім подібних матеріалів, містилися матеріали про збереження пам'яток. До них належать «Исторические заметки о Св.Троицком монастыре Подольской епархии, что вблизи местечка Сатанова»¹¹, «Летопись Сатановского монастыря»¹² тощо.

Про відкриття у 1910 р. музею при історико-краєзнавчому та релігійно-просвітницькому товаристві міста Острога – Братстві ім. Князів Острозьких повідомляли «Волинские епархиальные ведомости»¹³, де опубліковані важливі джерела пам'яткоохоронної діяльності РПЦ, річні звіти Луцького Хрестовоздвиженського братства¹⁴, Володимиро-Васильківського братства м. Житомира тощо.

Окрім єпархіальних відомостей, досить вагомою групою друкованих джерел є преса. Відомості про пам'яткоохоронну роботу церковних братств, музеїв, церковно-приходських установ та поодиноких осіб друкувалися на шпальтах таких видань: «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России», «Исторический вестник», «Древности», «Киевские губернские ведомости», «Волинские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости», «Голос Подольской церкви», «Подольянин», «Православная Подолия» та інші.

Велика кількість матеріалів із вивчення історії охорони та збереження пам'яток старовини Волині знаходиться в державних архівах Житомирської, Волинської та Рівненської областей.

Значна частина документації про діяльність Церковно-археологічного та історичного товариства знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Тут у фонді 711 зберігаються справи про надходження до музею, проекти статуту товариства та справи господарчого характеру, у фонді 127 – перша редакція статуту Церковно-археологічного

товариства 1872 р., фонд 128 присвячений здебільшого Києво-Печерській лаврі. Тут, зокрема, зберігається датований 1881 р. акт огляду Троїцької надбрамної церкви комісією Церковно-археологічного товариства, а також переписка між Товариством і Лаврським духовним собором про перспективи реставрації даної пам'ятки.

Фонди містять також інформацію про Волинський музей, що діяв у Житомирі (Ф.222, 223), відомості про існування в м. Житомирі музею товариства дослідників Волині (Ф.705), документи фонду 725 розповідають про співпрацю Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва з музеєм при Луцькому Хрестовоздвиженському православному братстві¹⁵.

Документи, датовані 1872-1908 рр., які представляють собою списки експонатів Церковно-археологічного музею, канцелярські рахунки, чернетки звітів, листування Товариства з різними установами містяться у фондах Архіву Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Там само зберігаються інвентарні справи заповідника, в яких вміщено відомості про експонати церковно-археологічного музею, що надійшли до Лаврського музею після 1922р.¹⁶

У фондах державного архіву Вінницької області містяться матеріали про використання мирських зборів сільської громади, про кількість православних монастирів та церков у Вінницькому повіті, прибуткові книги церков тощо¹⁷.

Фонди Волинського, Рівненського, Житомирського обласних державних архівів зберігають розпорядження вищих офіційних установ з питань збору і подальшого подання відомостей про пам'ятки старовини, відомості та матеріали листування їх з місцевою владою, окремими особами - учасниками пам'яткознавчого та пам'яткоохоронного руху, громадськими організаціями щодо поповнення та впорядкування музейних експозицій, проведення робіт з ремонту, відновлення чи реставрації пам'яток старовини тощо¹⁸.

Отже, аналіз джерел про пам'яткоохоронну діяльність Російської православної церкви на Правобережній Україні в II половині XIX – початку XX ст. засвідчує наявність достатньої кількості джерел та матеріалів для підготовки узагальнюючої праці з цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кошель О. Православне духовенство в краєзнавчому русі Правобережної України у XIX ст. // II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку».- Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог – 2007.- Т.3.- С.185; 2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на поч. XX ст. Становлення. Історіографія. - Хмельницький, 1995; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.- Кам'янець-Подільський, 1993; Його ж. Alma mater подільського краєзнавства: Кам'янець – Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – поч. XX ст., Кам'янець-Подільський, 1993, 2005; Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшші (XIX- початок XX ст..) – Луцьк, 2002; Желюк С.І. Російська Православна церква на Волині (1795-1917 рр.).- Житомир, 1999; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія. Теорія. Сучасність. – К., 1995; Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (Становлення та діяльність).- Хмельницький, 1997; Кошель О. Між наукою і церквою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920).- Київ-Кам'янець-Подільський, 1998; Слободянюк П.Я. Українська церква. Історія руїни та відродження. - Хмельницький, 2000; 3. Сохранение памятников церковной старины в России ХУІІІ – нач.ХХ вв.: Сборник документов -М., 1997; 4. Устав Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1873; 5. Устав Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1882; 6. Устав Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1901; 7. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. - К.,1995. -С.113; 8. Крайній К.К. Дослідження церковної історії в Київському церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920р р. – К., 2004.- С. 13; 9. Устав подольского Церковного историко - археологического общества. – Каменец-Подольский , 1903. – С.1; 10. Киевские епархиальные ведомости. – 1865.- №21.- Отдел II.- С. 795-800; №17. – Отдел II.- С.70-76; №14.- Отдел II. – С. 533-544; №15.- Отдел II.- С.568-580; №5.- Отдел II.- С.195-206; 11. Подольские епархиальные ведомости.- 1883.- №1.- С. 6-13; 12. Там само. – 1886.- № 51. – С. 1063-1076; 13. Вольнские епархиальные ведомости. – 1876. - №16 (часть неоф.). – С.559 – 560; 14. Там само.- 1893.- №23.- (часть неоф.).- С.647; 1909.- №2.- (часть неоф.).- С.24-25; 15. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.- Ф.711.- Оп.3.- Спр.4010; Ф.127.- Оп.6777.- Спр.26; Ф.128.- Оп.1.- Спр.2766; Гаврилюк С. Вказ. праця. - С.32; 16. Архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. - №1206; 17. Державний архів Вінницької області. - Ф.205.- Оп.1.- Спр.34; Ф.200.- Оп.1.- Спр.1487; Ф.799.- Оп.1.- Спр.41; 18. Гаврилюк С. Вказ. праця. - С.34-35.